

ВІДГУК
офіційного опонента, доктора філософських наук,
професора ЄРЕМЕНКА ОЛЕКСАНДРА МИХАЙЛОВИЧА
на дисертацію Іванової Наталії Володимирівни
«Духовно-онтологічні стратегії мислення: соціально-філософський аналіз»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Інтелектуальні горизонти сучасності спонукають наукову спільноту України давати відповіді на соціокультурні запити глобалізованого світу: куди йдемо, які цінності продукуємо, як себе ідентифікуємо, яку творимо людину і онтологічну реальність, які стратегічні імперативи об'єктивуємо в диспозитиві бажаного і реального? Розв'язання даних проблем передбачає соціально-філософське вивчення феномену мислення, його креативного потенціалу, стратегій, ресурсів, найоптимальніших параметрів продуктивності в умовах становлення інформаційного суспільства. Носієм мислення є людина, яка створює культуру, знання, активізує процеси функціонування всіх сфер соціуму, але чи спроможна вона мислити «правильно», по-новому, евристично в умовах плинної реальності, складноорганізованого і непрогнозованого світу? Ці та інші питання є предметом розгляду дисертаційного дослідження Іванової Н. В., актуальність і важливість яких важко заперечити в контексті стратегічних перспектив соціокультурного будівництва української держави, модернізації її суспільного устрою в нових соціально-історичних, духовно-культурних, глобально-економічних, ціннісно-цивілізаційних вимірах.

Здійснений в роботі глибокий аналіз історії розвитку філософських вчень, поглядів провідних представників науково-філософської думки на зміст і сутність проблеми «мислення» в розвитку суспільства, культури та методологічних рефлексіях дає підстави стверджувати, що дисертантка вміло поєднала здатність до наукового аналізу, філософського осмислення поставленої проблеми та аргументований підхід до висвітлення власної методологічної та світоглядної позиції. Досить ґрунтовно розкрито особливості становлення феномену мислення в різних інтелектуальних парадигмах: класичній філософії, філософії життя, екзистенціалізмі, герменевтиці, в опозиції «наук про природу» і «наук про дух», феноменології, морфології

культури тощо. Показано, яким чином сформовані принципи і категорії мислення у філософських рефлексіях породжують нові способи і методи мисленнєвої діяльності. Зміни факторів суспільного життя визначають історичну епоху і властивий для неї спосіб мислення, а з кожною новою епохою роль мислення підвищується, про що свідчить і сучасне суспільне життя.

Не викликає заперечень позиція автора, що процес суспільного розвитку все ж таки обумовлений духовною діяльністю, продукти якої – ідеї, думки, культура мислення мають виняткове значення для реконструкції і творення нової соціальної і культурної реальності. Тому теоретичне осмислення проблеми мислення стосовно соціального буття здійснено дисертанткою з позицій динаміки, мобільності духовних реалій, що є, на нашу думку, найбільш продуктивним для розкриття сутності стратегій сучасного мислення. Аргументовано доведено, що розвиток суспільства обумовлений не економікою і матеріальними чинниками, а силою мислення, концентрованого в пізнавальній, творчій, освітній діяльності. Переструктурування ж соціуму та формування нової системи і способу мислення можливе за умови духовного очищення нації і суспільства. (с. 80)

Заслуговує уваги детальний аналіз в дисертаційному дослідженні процесу становлення і утвердження феномену мислення, його духовно-онтологічних стратегій, в результаті чого воно постає інтелектуальним, духовним і культурним феноменом суспільства, виникає можливість осягнення істини, створюються нові картини світу, окреслюються перспективи подальшого соціокультурного поступу, формується особистість. (с.112-121) Можна погодитись з думкою авторки, що мислення починає формуватися в античній цивілізації, де творяться не лише мисляча особистість, але й особистісно-орієнтовані спеціальні практики та відповідне суспільство. В подальшому це уможливило появу професійних спільнот, діяльність яких актуалізувало необхідність виокремлення мисленнєвої діяльності як способу утвердження і людини, і соціальних інститутів, і культурних артефактів. Аналіз філософських дискурсів давньогрецьких мислителів показав, що їх розмисли дозволяли не лише швидко й ефективно одержувати знання, але й приводили до ускладнення

процесу мислення, удосконалення процесу пізнання. Доведено, що функціонування дискурсивних практик стало можливим завдяки, по-перше, утворення процедур, які можна віднести до методології та феноменології; по-друге, вдалося винайти засоби і норми, які дозволяють одержувати несуперечливі і потрібні знання в рамках дискурсивних практик; по-третє, для передачі даних засобів і норм іншим були запропоновані певні форми технологій; по-четверте, в аристотелівській філософії була створена концепція мислення, в якій утверджувався мислячий суб'єкт.

Вважаємо, що важливим акцентом дослідження є позиція авторки щодо циклічного характеру розвитку мислення, яке у викликах часу формується і утверджується щораз по-новому, переживаючи новий цикл розвитку. Саме таким шляхом утворюються нові форми, типи і способи мислення – природничонаукове, гуманітарне, раціональне, теоцентричне тощо. Зазначено, що трансформація мислення починається зі зміни соціальної реальності, яку продукують політичні, економічні або культурні чинники. Показано, як в епоху Середньовіччя через взаємодію та поєднання морально-етичних принципів внутрішнього світу людини із трансценденціями християнства виокремлюється диспозитив стратегій середньовічного мислення, де постійний метафізичний дискурс і реальний соціокультурний процес є двома глибинними, внутрішніми процесами тієї антропо- та інтелектуально-духовної стратегії, яка й визначила історичну долю європейського життя. У надрах новоевропейського мислення виокремлюється раціональна (раціоцентристська) стратегія мислення, яка прийшла на зміну «віроцентристській» (теоцентричній). Формулюється принцип «культуровідповідності» поряд з принципом «природовідповідності», (с. 168-169) в результаті їх взаємодії формується методологічна свідомість, (с. 171-172) а на її основі – методологічна культура мислення.(с. 178)

Варто наголосити, що генезу сучасного мислення дисертантка розглядає в диспозитиві знання і мисленнєвої діяльності, де предмет мислення постає як «своєрідний мікс» (С. Пролєєв), (с. 180) що реалізується як міждисциплінарний теоретичний синтез, а розмаїття, «радикальна плюральність» знань (В. Вільш) (с. 180) перетворило їх на символ, «символічний код», знаряддя соціального

процесу мислення, удосконалення процесу пізнання. Доведено, що функціонування дискурсивних практик стало можливим завдяки, по-перше, утворення процедур, які можна віднести до методології та феноменології; по-друге, вдалося винайти засоби і норми, які дозволяють одержувати несуперечливі і потрібні знання в рамках дискурсивних практик; по-третє, для передачі даних засобів і норм іншим були запропоновані певні форми технологій; по-четверте, в аристотелівській філософії була створена концепція мислення, в якій утверджувався мислячий суб'єкт.

Вважаємо, що важливим акцентом дослідження є позиція авторки щодо циклічного характеру розвитку мислення, яке у викликах часу формується і утверджується щораз по-новому, переживаючи новий цикл розвитку. Саме таким шляхом утворюються нові форми, типи і способи мислення – природничонаукове, гуманітарне, раціональне, теоцентричне тощо. Зазначено, що трансформація мислення починається зі зміни соціальної реальності, яку продукують політичні, економічні або культурні чинники. Показано, як в епоху Середньовіччя через взаємодію та поєднання морально-етичних принципів внутрішнього світу людини із трансценденціями християнства виокремлюється диспозитив стратегій середньовічного мислення, де постійний метафізичний дискурс і реальний соціокультурний процес є двома глибинними, внутрішніми процесами тієї антропо- та інтелектуально-духовної стратегії, яка й визначила історичну долю європейського життя. У надрах новоевропейського мислення виокремлюється раціональна (раціоцентристська) стратегія мислення, яка прийшла на зміну «віроцентристській» (теоцентричній). Формулюється принцип «культуровідповідності» поряд з принципом «природовідповідності», (с. 168-169) в результаті їх взаємодії формується методологічна свідомість, (с. 171-172) а на її основі – методологічна культура мислення.(с. 178)

Варто наголосити, що генезу сучасного мислення дисертантка розглядає в диспозитиві знання і мисленнєвої діяльності, де предмет мислення постає як «своєрідний мікс» (С. Пролєєв), (с. 180) що реалізується як міждисциплінарний теоретичний синтез, а розмаїття, «радикальна плюральність» знань (В. Вільш) (с. 180) перетворило їх на символ, «символічний код», знаряддя соціального

самоутвердження, успіху, фахової компетентності в «суспільстві знань», знівелювавши його класичні ознаки істинності. Заслуговує уваги авторська позиція щодо причини кризи сучасного розуму як духовності внаслідок кризи теорії, інтелекту, знань (з однієї сторони), а з іншої ж – оскільки знання перетворились на чинник добробуту, продукт виробництва/перевиробництва матеріальних благ – на кризу онтосу, буттєвості, існування людини у світі. Доведено, що однією з причин духовно-онтологічної кризи українського суспільства, яка «зависла» в часі, є неспроможність розв'язати новітніми стратегіями мислення «гордієвого вузла» опозиції можливого і допустимого, вираженого людською активністю, діяльністю, в нерозумінні «що нам дозволено і не дозволено» (П. Т. де Шарден), ігноруванні космічних (ноосферних) меж людського свавілля у природі. (с. 181) Вихід з даної ситуації авторка бачить в необхідності спрямувати енергію мисленневих стратегій на вивчення космічно-планетарних закономірностей існуючого, де взаємини розуму людини і світу означені критеріями цілісності, системності та єдності ноосфери.

Досить ґрунтовно в роботі розкрито процес формування гуманітарної сфери життя людини в соціокультурному просторі, показано мислення в контексті самотворення людини, архетипічні основи існування якої пов'язані з феноменами духу, душі, свободи, справедливості. Обґрунтовано, що мислення як спосіб пізнання опредметнюється в продуктивній діяльності та найбільш повно воно активізується в культурі, де етапи мислення співмірні з епохами життя культури і стратегіями суспільства. Розкрито зміст етапів становлення мисленневих дискурсивних практик; трансляції мислення; і формування здатностей та можливостей мислення, які реалізуються в його продуктивній діяльності та творенні соціокультурної реальності.

Не викликає сумнівів позиція дисертантки щодо «вертикальності» людської істоти, (с. 187; 191; 225) яка має сполучати в своїй цілісності духовно-онтологічні модуси буття – природного, соціально-історичного, культурного, ідеального, соціального, біосферного. Перебування людини в певному буттєвому модусі автор дослідження означає поняттям топос мислення, яке

трактує як соціально-філософську категорію онтологічної присутності людини в ареалах можливого її самоздійснення. (с. 205; 206; 226) Визначено інтегральну модель, яка представляє предметне поле сучасних фундаментальних філософських пошуків, інтерпретує принцип єдності мислення і буття.

Розуміння поняття соціокультурного буття здійснюється авторкою в контексті концепції софійності буття, сакральним ядром якої є ідея Софії. (с. 269-270) Тому не можемо не погодитись з тим, що соціокультурне буття є формою існування та життєдіяльності людей в системі суспільних відносин, де розкриваються цінності соціального життя окремої особистості та культурні коди буття суспільства як цілісної динамічної системи. Соціокультурне буття в граничних модусах духовності окреслює дію закону існування людства та окремої особистості суголосно космічним духовним смислам. В модусах сучасного українського соціокультурного буття і проявляються стратегії мислення, вибудовані на соціально-філософських рефлексіях «наук про дух» і «наук про природу».

Ми погоджуємось з дисертанткою, що сфера духовного постає універсальною силою в розкритті змісту об'єктивного та суб'єктивного, загального та одиничного, логічного та інтуїтивного, в результаті чого і розкриваються можливості соціального вибору. Поняття «дух» і «духовність» постають визначальними моментами становлення соціогуманітарного знання, теоретичної свідомості, «ідеальних типів», гностичних та раціоналістичних конструкцій. Не викликає сумнівів теза, що основоположним, базовим моментом для розуміння духовності (як і духу) в українській національній традиції є культурно-християнська триєдність: «Віра-Надія-Любов» (В. Шинкарук). Віра в ньому виступає вже за принципом буття, а не пізнання, як вічне народження «внутрішнього», ідеального індивіда в системі особистості, як рух до абсолюту і «зустріч» з ним, як спосіб подолання навислої над людиною «загрози відносності» (Т. де Шарден), як шлях формування в людині того, що не відміняється смертю. (с. 306) Одним із основних наукових рефренів дисертації є розуміння сутності людини в контексті культури мислення, розвиток якої є фактично розвитком людини як творчої

індивідуальності. Стверджується, що важливим моментом мислення як діяльності є рефлексія. Для мислячої особистості рефлексія є не тільки і не стільки джерелом знання, скільки умовою її самовизначення.

Вважаємо, що в контексті визначеної моделі духовно-онтологічних стратегій мислення досить доречно звертання Іванової Н. В. до проблеми смисложиттєвого (екзистенційного) вибору і творення перспектив майбутнього. Аналіз понять «етос науки» і «етос мислення» дозволив дисертантці встановити, що дані етоси знаходяться в модусах імперативу моралі, який І. Кант назвав категоричним. Вони є нормою соціокультурної діяльності, виступають як комплекс легітимізованих цінностей і норм, які є загально визнаними в соціумі науковців, формують їх наукову етику та совість. На основі аналізу інституційних імперативів етосу науки (за Р. Мертоном), таких як універсалізм, комунізм, безкорисливість та організований скептицизм, доведено, що етос мислення є ефективною складовою стратегій мислення кожної епохи, виразником нового стилю мислення при переході від одного способу господарювання до іншого.(с. 345-346)

Зазначено, що в ситуації сучасності, яка демонструє вражаючу суперечливість і складність світу, динаміку зростання темпів економічних, геополітичних, соціальних змін, невизначеність майбутнього змушує людину, як аттрактора та актора соціальної дійсності, бути більш гнучкою і адаптованою, змінювати свою стратегію життя в залежності від умов, які постійно трансформуються.(с. 397) Проте, це не означає відмови від постановки проблеми «сенсу життя», що виникає в якості когеренції власної картини світорозуміння, індивідуального досвіду існування в реальному соціокультурному досвіді. Креатив мислення, виявлені ним продуктивні, діяльнісні можливості дозволяють побачити феномен «сенсу життя» з іншої точки зору, що сприятиме вивченню помежових основ буття, ситуацій, в які людина потрапляє і змушена діяти, приймати рішення, шукати виходи.

Розглядаючи проблему «живого», «продуктивного мислення», дисертантка доводить його необхідність для творення нової української соціальної реальності. Даний тип мислення заперечує формальну інтерпретацію процесу

мислення як асоціацій відчуттів та вражень; формально-логічний опис як послідовність логічних операцій; формальне слідування дидактичним правилам; послідовність викладу, наочність; формальне заучування знань. В дослідженні наголошується, що ефективність мислення – це питання про можливість і межі тих ресурсів, якими володіє суб'єкт – знаннями, здатністю до рефлексії, до генерування ідей, до критичного мислення. Завдяки таким підходам мислення і є продуктивним, креатив його спрямований на творення нового. В такому контексті можна говорити про мислення як про умову проектування нового, його передбачення і творення. Разом з тим, зазначено, що «проектне» мислення в українській соціальній і політичній реальності перебуває на шляху становлення.

Розкриття проблеми мислення та його духовно-онтологічних стратегій найбільш продуктивно можна вирішити через конкретизацію його в національних вимірах. Осягнене таким чином мислення виходить за межі метафізики з її монологізмом і набуває діалогічності, що робить його мета-антропологією національного суспільного буття. Поняття національної духовності осмислюється як духовно-онтологічний універсум, що актуалізує соціокультурну цінність нації в контексті її історичності, заснованої на ідеї софійності, онтологічного оптимізму та на принципі одухотвореного розуму. (с. 420) Показано, що мислення в контексті національної свідомості – визначального компонента духовної культури – це складний соціально-культурний феномен, який слугує основою єднання нації для ефективної реалізації завдань з розбудови українського суспільства.

Вважаю, що запропонована в новизні духовно-онтологічна модель сучасної соціокультурної реальності у контексті тріади «суб'єкт – стратегії – топос» мислення досить ґрунтовно розкрита в тексті дисертаційного дослідження, позиціонує його логіку і смисл. Стратегії сучасного мислення показані в ареалах екзистенції суб'єкта мислення та визначають цінності соціального життя як окремої особистості, так і культурних кодів буття суспільства як цілісної динамічної системи. Топос мислення ідентифікується

онтологічною присутністю людини у вимірах її духовності, історичності та часовості.

Разом з тим, незважаючи на достатньо аргументовані та важливі для сучасної філософської науки положення і висновки, вважаємо за необхідне зробити певні зауваження та побажання:

1. Деякі теоретико-методологічні позиції дисертанта залишаються недостатньо проясненими. Наприклад, взаємозв'язок мислення і соціальної реальності, соціальної практики. Роботу Н. Іванової пронизує впевненість у надзвичайно важливій, навіть визначальній ролі мислення у розвитку соціального буття. З іншого боку, «можна стверджувати, що мислення завжди обумовлене соціальним контекстом» (с.63). Зрозуміло, співвідношення мисленнєвої і практичної соціальної реальності є вельми складним, багатовимірним і неоднозначним. Можливо, шлях продуктивного розуміння цієї проблеми пролягає у просторі відмови від дискурсу «первинності- вторинності», який за суттю залишається марксистським.

2. Деякі формулювання дисертанта представляються нам дуже спірними. Наприклад, Н. Іванова з прихильністю ставиться до визначення Р. Шпорлюком національності «як синоніма гуманізму» (с. 404). Якщо ми правильно зрозуміли, то дослідниця приєднується до точки зору Р. Шпорлюка, «що національність – це лише перший крок на шляху до всезагальної людяності» (с. 404).

Наша позиція стосовно подібних формулювань досить скептична. На наш погляд, національна ідентичність може як сприяти, так і зашкоджувати гуманістичному світогляду, причому друге – більш ймовірно. Що стосується до «всезагальної людяності», то ми взагалі сумніваємось, що людство крокує цим шляхом, а також сумніваємось, що національна ідентичність є кроком саме в цьому напрямі.

3. В списку використаної літератури немає жодної праці на іноземних мовах.

4. Хотілося б звернути увагу дисертанта на наші роботи, присвячені принципам стратегії побудування світоглядів. Н. Іванова ґрунтує своє дослідження на вражаючій базі філософських та загальнонаукових методів. В

арсеналі дослідницькі і філософсько-антропологічний метод, і системний, і структурно-функціональний, і компаративістський підхід тощо. Звертаємо увагу дослідницькі до розробленого нами методу філософської комбінаторики категорій, який витікає з методології *ars magna* Раймонда Луллія, включає мисленнєві ходи О. Кожева. Н. В. Іванова наголошує на важливості застосування ресурсів мислення (системного підходу, синергетики, постмодерністського підходу), різноманітних практик колективного мислення (методологічних семінарів, організаційно-діяльнісних ігор, «мозгових штурмів» тощо). Нітрохи не заперечуючи плідність цих форм організації мислення, хотілося б звернути увагу дисертанта на запропоновану нами методологію філософської комбінаторики категорій як, можливо, плідну методологію мисленнєвих і навіть світоглядних стратегій.

Однак, вищезазначені зауваження не впливають на позитивну оцінку дисертаційного дослідження Іванової Н. В. «Духовно-онтологічні стратегії мислення: соціально-філософський аналіз», яке виконане на належному науковому та методологічному рівні.

Не викликає сумніву, що основні положення і висновки дисертації сприятимуть подальшій розробці актуальних соціокультурних, когнітивних, аксіологічних, антропоекзистенційних проблем сучасної соціальної філософії. Результати дисертаційного дослідження можуть бути корисними для вчених-теоретиків, які вивчають проблеми розвитку сучасного мислення, його духовно-інтелектуальних, ціннісних основ, а також параметри самореалізації індивіда в «суспільстві знань».

Зміст автореферату відповідає тексту дисертації і дає повне уявлення про її наукову й практичну значущість.

Загалом, дисертаційна робота Іванової Наталії Володимирівни «Духовно-онтологічні стратегії мислення: соціально-філософський аналіз» є завершеним науковим дослідженням, яка відповідає вимогам Наказу МОН України «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» № 40 від 12 січня 2017 року та п. п. 9, 10 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння

вченого звання старшого наукового співробітника», а його авторка заслугоує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

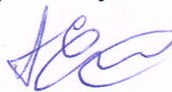
Офіційний опонент,

доктор філософських наук, професор,

завідувач кафедри філософії

Східноукраїнського національного університету

імені Володимира Даля

О. М. Єременко

Підпис О. М. Єременка засвідчую:

проректор з наукової роботи

СНУ імені Володимира Даля

доктор хімічних наук

Е. В. Потапенко